

Llys a Llan

Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro

Yr Athro E. Wyn James

Baled hiraethlon Dai'r Cantwr o Lancarfan

Peth cyfarwydd yng Nghymru'r 19eg ganrif oedd gweld baledwyr yn crwydro'r wlad, o ffair i ffair ac o farchnad i farchnad, yn perfformio caneuon ac yn gwerthu am geiniog daflenni bach pedair-ochr a oedd yn cynnwys un neu ddwy o gerddi. Ac yn gynyddol, tyrrent hefyd i'r trefi a oedd yn tyfu fel madarch yn ystod y ganrif, yn arbennig yng nghymoedd diwydiannol y De, lle y gallent werthu'r taflenni bychain hynny wrth y miloedd, yn enwedig ar nos Sadwrn pae.

Enghraifft dda o hynny yw un o'r baledwyr enwocaf oll, sef Richard Williams, neu 'Dic Dywyll' fel y'i gelwid, am ei fod yn ddall. Un o sir Fôn ydoedd, ond treuliodd lawer o'i amser rhwng dechrau'r 1820au a chanol yr 1840au ym Merthyr, a gallai wneud ffortiwn fach yno – er y byddai, mae'n ymddangos, yn gwario ei arian ar ddiod mor gyflym ag y byddai'n ei ennill. Yn anterth ei boblogrwydd, enillai gymaint â £3 yr wythnos – a oedd yn fwy na chyflog rheolwr yn y ffrwrneisi haearn – a dywedir iddo lwyddo i gael £8 un nos Sadwrn wrth werthu copïau o'i faled boblogaidd *Cân newydd o anogaeth i bawb feindio ei fusnes ei hunan*, sy'n golygu y byddai wedi gwerthu bron 2,000 ohonynt ym Merthyr y diwrnod hwnnw.

Weithiau, fel yn achos Dic, byddai baledwr yn gwerthu cerddi o'i gyfansoddiad ef ei hunan, ond yn aml iawn, byddai'r taflenni baledi yn cynnwys cerddi gan awduron amrywiol. Amrywiol hefyd oedd natur y cerddi a'u hansawdd. Roedd rhai yn newyddiaduro, yn adrodd am lofruddiaethau a damweiniau ac yn y blaen; eraill yn gerddi serch, neu yn mynegi hiraeth, neu yn rhai ysgafn a doniol; eraill wedyn yn grefyddol, neu yn foeswersol, neu yn rhybuddiol. Yr hyn oedd yn gyffredin iddynt oedd eu bod oll yn apelio at chwaeth y werin bobl ac wedi eu hanelu at eu diddanu a'u denu i wario eu ceiniogau prin.

Roedd y taflenni baledi hyn yn cyflawni swyddogaeth nid annhebyg i bapurau newydd, ac wrth i nifer y papurau newydd fynd ar gynnydd yn ystod y 19eg ganrif, ac yn enwedig yn nhraean olaf y ganrif honno, gwelid nifer y baledwyr yn lleihau'n arwyddocaol, gan ddiffannu'n llwyr i bob diben erbyn dechrau'r 20fed ganrif.

Cerdd faledol a ddaeth yn hynod boblogaidd yn ail hanner y 19eg ganrif oedd un yn dwyn y teitl *Cân hiraethlon David Davies (Dai'r Cantwr)*, pan yn garcharor yng Nghaerfyrddin, am y terfysg yn amser Beca. Fe'i hargraffwyd droeon ar y taflenni baledi, gan argraffwyr ym Merthyr, Aberdâr, Abertawe, Ystalyfera, Caerfyrddin, Llanbedr Pont Steffan, Aberystwyth a Chaernarfon, heb sôn am lawer enghraifft ohoni ar daflenni heb enw argraffwyd wrthynt. Fe'i hatgynhyrchwyd hefyd mewn sawl papur newydd tua diwedd y 19eg ganrif; a gallai'r cymeriad lliwgar

hwnnw, 'Morien' (Owen Morgan, 1836?–1921), ddweud yn y *Western Mail* yn 1890, fod y faled honno yn 'popular throughout the world wherever the Welsh language is understood [... and] still thrills the hearts of the Glamorgan men and women' – a hynny ar gyfri'r ffordd y mae'r bardd yn canmol Morgannwg i'r cymylau ynddi.

Atgynhyrchir y gerdd isod, ac fel y gwelir mae'n ymfurfio'n bedwar pennill, a'r rheini'n rhai hir iawn. Y mae hefyd yn gerdd eithaf cywrain, yn llawn odli a chyseinedd. Fel sy'n ddigon cyffredin yn yr hen ganu rhydd, mae'r bardd yn rhoi rhywfaint o fanylion amdano ei hun yn y pennill olaf, ac fe ddywed yn y fan honno iddo gael ei eni yn Nhre-gof (Treguff) ym mhlwyf Lllancarfan ym Mro Morgannwg, a hynny, mae'n debyg, yn 1812 neu 1813 – ychydig dros drigain mlynedd ar ôl i lolo Morgannwg gael ei eni yn yr un plwyf.

Roedd Dai'r Cantwr yn fab i ffarmwr, a bu'n gweithio ar y tir ei hunan ac yn gallu aredig. Ond ceir yr argraff ei fod yn un pur aflonydd. Symudodd i weithio mewn nifer o fannau yn siroedd Morgannwg, Mynwy a Chaerfyrddin, ac ym myd diwydiant yn ogystal ag ar y tir. Yn nhrydydd pennill ei gerdd, mae'n enwi Pen-y-bont ar Ogwr a 'Cadoxton' (sef Tregatwg, Y Barri). Mae'n debyg iddo weithio mewn chwarel ym Mhen-y-bont a labro ar y tir yn Nhregatwg, a dywedir iddo fod yn bregethwr cynorthwyol gyda'r Wesleaid ym Mhen-y-bont ac y byddai'n mynychu capel Philadelphia y Bedyddwyr pan oedd yn Nhregatwg. Bu hefyd yn gweithio am gyfnod ym Mlaenau'r Cymoedd, gan gynnwys yn Nhredegar ac yn Nhroedrhiw'r-clawdd (*Victoria*) yng Nglyn Ebwy, ond erbyn 1843 roedd yn gweithio ym myd diwydiant yng Nghwm Gwendraeth a'r cyffiniau.

Roedd yr 1830au a'r 1840au yn gyfnod o aflonyddwch mawr yn gymdeithasol yng Nghymru. Dyma gyfnod y Siartwyr, a chyfnod Terfysgoedd Rebeca yn yr ardaloedd gwledig yn y de-orllewin. Ac fel y dywed pennawd ei gerdd, ymunodd Dai'r Cantwr yn 'y terfysg yn amser Beca' pan oedd yn byw yn nwyrain sir Gaerfyrddin. Fe'i harestiwyd mewn tafarn ym Mhump-hewl ger Llanelli ym mis Medi 1843 a'i garcharu yng Nghaerfyrddin, ac fe'i dedfrydwyd yno yn Rhagfyr 1843 i ugain mlynedd o alltudiaeth yn 'Van Diemen's Land' (sef Tasmania) am falu tollglwyd ger Cydweli.

Dywedir i Dai'r Cantwr lunio ei faled tra oedd yng ngharchar Caerfyrddin, wedi iddo gael ei ddedfrydu. Mae'r pennill cyntaf yn dechrau 'Drych i fyd wyf i fod'. Mae'r gair 'drych' yn y fan honno'n golygu 'esiamp', ac mae'r pennill yn mynd yn ei flaen i alaru am yr alltudiaeth o ugain mlynedd oedd o flaen y bardd, a'r drygfyd a'r colli rhyddid oedd bellach wedi dod i'w ran, yn lle'r posibilrwydd o ennill clod a bri; ac mae'r penillion sy'n dilyn yn alargan ddwys am Gymru, ac yn

benodol am Forgannwg, lle y cafodd fagwraeth 'dirion' mewn ardal ffrwythlon ('brasfan bro') oedd gystal lle â pharadwys Gardd Eden. Ond yn hytrach, roedd yn awr yn gorfod mynd o blith y Cymry (sef 'hil Gomer', hen drigolion Ynys Prydain) 'i dir Babel', yn debyg i fel y cafodd yr Israeliaid gynt eu gorfodi i fynd yn alltudion i Fabilon, gan grogi eu telynau ar yr helyg yno ac wylu (Salm 137). Neu fel y dywed Dai yn y pennill olaf, mae'r 'impyn llon' yn awr 'yn llaith', hynny yw 'yn wylu dagrau'.

Cyhoeddwyd cerdd Dai'r Cantwr am y tro cyntaf yn *Y Diwygiwr*, cylchgrawn a olygwyd gan David Rees, y gweinidog Annibynnol radicalaidd o Lanelli, a hynny yn rhifyn Mawrth 1844. Erbyn hynny, roedd Dai wedi ei drosglwyddo i garchar Millbank yn Llundain, ac fe hwyliodd i'w alltudiaeth ar y llong *London* ar 12 Mawrth 1844. Derbyniodd bardwn dan amodau ym mis Awst 1855, ond er yr hiraeth mawr am Forgannwg a fynegodd yn ei gerdd, ymddengys na ddaeth 'byth yn ôl', fel y proffwydodd yn niwedd y faled.

Fel 'Taff Davis' yr adwaenid ef yn Tasmania. Trodd ei law at sawl gorchwyl yno, megis trin y tir a thrwsio heolydd, a bu farw yn un o dai-allan gwesty yn Ross, Tasmania, ym mis Awst 1874, mewn tân a ddechreuwyd ganddo ef ei hun yn ei feddwod.

Fel yr awgryma ei lys-enw 'Cantwr', roedd Dai yn gerddor medrus. Dywedodd ef ei hun wrth yr awdurdodau yn 1844 iddo gael yr enw '[because] I taught them to sing at church'. Yn yr un ffurflen, gyda llaw, fe'i disgrifid fel un oedd yn bum troedfedd ac un fodfedd ar ddeg o ran ei daldra, a chanddo ben hirgrwn, gwallt brown, llygaid du, barf cochlyd a cheg fawr; a dywedid y gallai ddarllen ac ysgrifennu a'i fod yn ddi-briod. Ymddengys iddo fod yn arwain corau pan oedd yn sir Fynwy. Mae'n bosibl hefyd y medrai ganu'r ffidil, y fflwiwt a'r delyn. A byddai ei lais canu yn sicr yn gaffaeliad mawr wrth iddo weithio ar y tir, oherwydd dywedir fod ychen yn gwrthod aredig oni bai fod rhywun yn canu iddynt.

Y dôn y gosodwyd cerdd Dai'r Cantwr arni oedd 'Roslyn Castle'. Fe'i cyfansoddwyd, yn ôl pob tebyg, yn yr Alban yn yr 1740au. 'The House of Glamis' oedd enw'r dôn yn wreiddiol, ond fe'i newidiwyd i 'Roslyn Castle' wedi i gerdd am y castell hwnnw gael ei chanu arni. Mae Castell Roslyn yn agos i Gaeredin, ac mae gan ei gapel le amlwg yn nofel Dan Brown, *The Da Vinci Code* (2003). Yr enw a roddwyd ar y dôn yng nghasgliad Nicholas Bennett, *Alawon Fy Ngwlad* (1896), gyda llaw, oedd 'Castell Rhôs-y-Llan'.

Defnyddiwyd 'Roslyn Castle' yn dôn ar gyfer gorymdeithiau milwyr Prydain adeg Rhyfel Annibyniaeth America, a daeth i gael ei gysylltu'n arbennig ag angladdau. Roedd yn ddewis priodol iawn, felly, ar gyfer canu galargan hiraethlon Dai'r Cantwr arni. Ceir sawl enghraifft ar YouTube o bobl yn canu'r dôn, gan gynnwys y baledwr o Bontypridd, Dafydd Idris (<https://www.youtube.com/@cymdeithasalawongwerincymr5581>), ac mae fersiynau print ohoni gan Tegwyn Jones yn *Hen Faledi Ffair* (1971) a chan Phyllis Kinney a Meredydd Evans yn *Canu'r Cymry* (1984).

Dyma, felly, gerdd gwynfanus Dai'r Cantwr, un o faledi mwyaf poblogaidd y Gymraeg yn ail hanner y 19eg ganrif:

Drych i fyd wyf i fod,
Collais glod all'swn gael;
Tost yw'r nod, dyrnod wael,
I'w gafael ddaeth â mi.
Yn fy ie'nctid drygfyd ddaeth,
Yn lle rhyddid caethfyd maith
Chwanegwyd er fy ngofid.
Alltud wyf ar ddechrau 'nhaith,
Caf f'anfon o fy ngwlad,
Tŷ fy nhad, er codiad tirion,
I blith y duon gôr,
Dros y môr, o'm goror gron.
O'r fath ddrycin i mi ddaeth!
Alltud hir, gyr hyn fi'n gaeth
Dros ugain o flynyddoedd,
Tost yw'r modd, cystudd maith.

Can' ffarwél i fy ngwlad
Annwyl, fad, fu wrth fy modd;
Amal les ges ar goedd
Rhwng dy wych aberoedd di.
O! ffarwél i Walia gron,
Ei dolydd glwys, a'i llwyni llon;
Heb bryder gwn mai Prydain
Yw gardd y byd i gyd o'r bron.
Hil Gomer mwy ffarwél,
I dir Babel fe'm danfonir;
Dros heli mae fy nhaith
Arw, faith – Duw fo i mi'n fur.
Ffarwél i rianod glân,
Teca'u pryd a chroywa'u grân;
Er penyd, mae poen anian,
Dirwyn mae Dewi i'r man.

Plas Tre-gof angof fydd,
Cystudd prudd i Ddafydd ddaeth;
Calon lwys droir yn llaith
Wrth weld y fordaith bell.
Plwyf San Tathan, brasfan bro,
A Chadoxton, lle treuliais dro,
A Phen-y-bont ar Ogwr,
Ffafwr Duw fo i'nt yn do.
Yn iach, Forgannwg wych,
Sŵn dy glych, henffych i'th deulu;
Dy fröydd a'th ddolydd glân,
Hafal fan i Eden fu.
Ffarwél Mynwy lon ei swyn,
O Droedrhwi'r-clawdd yn hawdd caf gŵyn;
Tredegar a'i thrigolion,
Hylon fan, bu i mi'n fwyn.

Dichon bydd rhai o'u bodd
Yn gofyn pwy oedd y bardd;
Gwn nid oes dyn a wardd
Un a dardd o'm hannwyl dir.
O wlad Forgan wiwlan daeth
Yr impyn llon sy'n awr yn llaith
Yng ngharchar sir Gaerfyrddin,
Cur i'm cof, rwy'n eithaf caeth.
Llancarfan ydyw'r plwyf
Lle tarddodd nwyf fy nhyfiant dynol;
Fe'm ganed yn Nhref-gof –
Ffwrdd y ffôf – 'ddo'i byth yn ôl.
Rhof fy enw i chwi'n driw,
David Davies hoenus yw;
Dymunwn i'm hiliogaeth
Hir oes faith uwch gwaith fy Nuw.